

Giordano Bruno

Vol 1, No 1 (2025)

GIORDANO BRUNO – Issue 1

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρόομη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχαιότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δαμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Fejerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησίοδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάνας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό

Anna Griva

doi: [10.12681/gbruno.43589](https://doi.org/10.12681/gbruno.43589)

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρώτη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχειότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησιόδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάννας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό

Άννα Γρίβα

Δρ Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, Διδάσκουσα ΕΑΠ, Διδάσκουσα ΕΚΠΑ

Personal website: www.epistemeacademy.org/annagriva Email:
annagriva@hotmail.com

Περίληψη

Στο παρόν άρθρο εξετάζονται βασικές θεωρήσεις του Ιταλικού Ουμανισμού σχετικά με τον ρόλο της μελέτης των κλασικών λογοτεχνικών κειμένων και ιδιαίτερος της ποίησης στο πλαίσιο των νέων αντιλήψεων για την παιδεία. Μέσα από αυτή την επισκόπηση και την αναφορά σε πολλούς από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του Ιταλικού Ουμανισμού μπορεί να γίνει κατανοητή η πρόσληψη της αρχαίας γραμματείας στις απαρχές της Νεότερης Ευρώπης και η επίδρασή της στη διαμόρφωση ενός νέου corpus σπουδών που απομακρύνεται ουσιαστικά από τον μεσαιωνικό σχολαστικισμό.

Λέξεις-κλειδιά: studia humanitatis, Ιταλικός Ουμανισμός, λογοτεχνική θεωρία στον Ουμανισμό, κλασική παράδοση στον Ουμανισμό

Greek studies, theory of Poetry and Literature in the Italian Humanism

Abstract

In this article, the main considerations of Italian Humanism are examined regarding the role of the study of classical literary texts and particularly of poetry in the context of the new concepts of education. This overview and the reference to many of the most important representatives of Italian Humanism helps to understand the reception of ancient literature in the beginnings of Modern Europe and its effect on the formation of a new corpus of studies that is essentially differentiated from medieval scholasticism.

Keywords: studia humanitatis, Italian Humanism, Literary Theory in Humanism, Classical Tradition in Humanism

1. Τα *studia humanitatis* και η περί της παιδείας αλλαγή παραδείγματος κατά τον Ουμανισμό

Μία από τις μεγάλες καμπές στην ιστορία των θεωριών της λογοτεχνίας και της τέχνης γενικότερα συνδέεται με την οργάνωση του συστήματος εκπαίδευσης των ιταλικών σχολείων κατά τον 15^ο αι. Τότε συμβαίνει μια σημαντική αλλαγή: το μεσαιωνικό *trivium*¹ αντικαθίσταται από τον όρο *studia humanitatis*². Τον 15ο αι. στην Ιταλία η φράση *studia humanitatis* δήλωνε (με αναφορά στην αρχαιότητα και ειδικότερα στον Κικέρωνα³) τη σπουδή πέντε κλάδων: της γραμματικής, της ρητορικής, της ποιητικής, της ιστορίας και της ηθικής φιλοσοφίας. Κατανοούμε, λοιπόν, πως με αυτή την αλλαγή, το *corpus* των σπουδών διευρύνεται, περιλαμβάνοντας πια την ιστορία και κυρίως την ποίηση. Αντιθέτως, αποκλείονται η θεολογία, οι φυσικές επιστήμες και μεγάλο μέρος της φιλοσοφίας.

Οι κλάδοι που περιελάμβαναν τα *studia humanitatis* αποτελούσαν, σύμφωνα με την ουμανιστική θεώρηση, προϋπόθεση για την κατάκτηση της σοφίας και της ευγλωττίας και η γνώση τους ήταν ένα βασικό προαπαιτούμενο για όσους είχαν την πρόθεση να καταξιωθούν πνευματικά, κοινωνικά, πολιτικά. Διδάσκονταν από τον δάσκαλο-ανθρωπιστή (*umanista*) και διαφοροποιούνταν εντέλει ουσιαστικά τόσο από τις επτά μεσαιωνικές ελευθέρια τέχνες (*artes liberales*) όσο και από τα πανεπιστημιακά αντικείμενα της θεολογίας, της φιλοσοφίας, της νομικής, της ιατρικής και των φυσικών επιστημών. Ακόμη όμως και τα προαναφερόμενα πανεπιστημιακά αντικείμενα, κατά τον 16^ο αι. επηρεάστηκαν έντονα από την ουμανιστική μέθοδο, από τη μελέτη των αρχαίων γλωσσών (λατινικών, στη συνέχεια ελληνικών και αργότερα εβραϊκών), καθώς και από την έκδοση, την κριτική, τον σχολιασμό και τη μετάφραση των αρχαίων κειμένων, που διαμόρφωσαν με τρόπο ουσιαστικό την επιστήμη της Φιλολογίας.

Οι ανθρωπιστές θεωρούσαν πως μέσω της γλωσσικής μελέτης και της μελέτης των κειμένων μπορούσαν να διδάξουν τις ηθικοπολιτικές αρχές που πρέπει να διέπουν την ενεργό, την πρακτική ζωή (*vita activa*), καθώς και πως ήταν εκείνοι που έδωσαν νέα ζωή, που συνέβαλαν στο να αναγεννηθούν τα αρχαία *bonae litterae*, αφήνοντας πίσω τους τον μεσαιωνικό σχολαστικισμό. Ο πρώιμος Ουμανισμός ενδιαφέρεται πρωτίστως για την ηθική φιλοσοφία, εφόσον τίθεται στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος ο άνθρωπος, ενώ βασικό έργο το οποίο μελετάται

¹ Το *trivium* περιελάμβανε τη διδασκαλία της γραμματικής (λατινικής γλώσσας), της ρητορικής και της διαλεκτικής (φιλοσοφίας) και μαζί με το *quadrivium* (αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία, μουσική) συναποτελούσαν το σύνολο των γνωστικών αντικειμένων (επτά ελευθέρια τέχνες, *artes liberales*) που διδάσκονταν κατά τον Μεσαίωνα. Για τη δομή της εκπαίδευσης κατά τον Μεσαίωνα βλ. Abelson, 1965.

² Για τον όρο *studia humanitatis* και τη διαμόρφωση του περιεχομένου του κατά την Αναγέννηση, σε αντιπαράθεση με τη μεσαιωνική δομή της εκπαίδευσης βλ. Kohl, 1992, σσ. 185-209.

³ Ο όρος *studia humanitatis* στη λατινική γραμματεία αφορά την καλλιέργεια του πολίτη με τρόπο τέτοιο, ώστε να δρα και να ζει σε αρμονία με τον εαυτό του και τους άλλους (πρβλ. Cicerone, *Arch.* 3, *Mur.* 61).

είναι τα *Ηθικά Νικομάχεια* του Αριστοτέλη. Παράλληλα, τα φιλοσοφικά κείμενα που έχουν συνδεθεί με τον σχολαστικισμό και τη μεσαιωνική θεολογία αρχίζουν να αμφισβητούνται. Η αμφισβήτηση του Αριστοτελισμού, άλλωστε, είχε ξεκινήσει ήδη από τον Πετράρχη⁴, παρόλο που ο Αριστοτέλης συνέχισε, σε όλη τη διάρκεια της Αναγέννησης, να αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της φιλοσοφικής εκπαίδευσης στα πανεπιστήμια⁵. Ως εκ τούτου, μιλώντας με σύγχρονους όρους, θα λέγαμε πως η εκπαίδευση ουσιαστικά βασιζόταν πλέον στις λογοτεχνικές και ανθρωπιστικές σπουδές.

Τα παραπάνω δείχνουν τη γέννηση μιας καινούριας αντίληψης, που διαδόθηκε μέσω της εκπαίδευσης, διαμόρφωσε πνευματικά τους ουμανιστές και την αισθητική τους και έθεσε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους τη λογοτεχνία. Οι περισσότεροι ουμανιστές ήταν στην ουσία φιλόλογοι-ποιητές και σκοπός τους ήταν να ξαναφέρουν στο φως τα ξεχασμένα κλασικά κείμενα της λογοτεχνίας. Και βέβαια, εκείνος που θέτει σε μεγάλο βαθμό τις βάσεις της σύγχρονης φιλολογίας και του πνευματικού ρεύματος που ονομάστηκε *φιλολογικός ουμανισμός* (*umanesimo filologico*) και άνθισε από τα τέλη του 14^{ου} και στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι. είναι ο Πετράρχης. Ο Πετράρχης, στη διάρκεια της ταραχώδους ζωής του, αναζητά με επιμονή και προσήλωση χειρόγραφα κλασικών έργων, τα οποία μελετά και φέρνει ξανά στο προσκήνιο, δράση την οποία συνεχίζουν οι πνευματικοί του επίγονοι, δηλαδή οι σπουδαίοι ποιητές-φιλόλογοι της Αναγέννησης. Ενδεικτικά, ως αναφερθεί ότι ο Πετράρχης εργάστηκε για την ανασύσταση του κειμένου του *Ab Urbe condita* του ιστορικού Τίτου Λίβιου, έφερε στο φως έργα όπως τα *De Gloria, Pro Archia* και *Ad Atticum* του Κικέρωνα, κάποιες από τις κωμωδίες του Τερέντιου κι ένα μέρος από το έργο *Institutiones* του Κουϊντιλιανού, ενώ εργάστηκε και στον κώδικα που περιείχε τα έργα του Βιργίλιου, γνωστού ως *Virgilio Ambrosiano*⁶.

Αξιοσημείωτη για την κατανόηση της στοχοθεσίας του ρεύματος του φιλολογικού ουμανισμού είναι και η περίπτωση του Poggio Bracciolini (1380-1459), ο οποίος κατόρθωσε μια αξιοθαύμαστη «αναβίωση» λησμονημένων κλασικών κειμένων, όπως κωμωδιών του Πλάτου και λόγων του Κικέρωνα αλλά και του έργου του Λουκρήτιου σε χειρόγραφο του οποίου εργάστηκε. Παράλληλα, θα πρέπει να γίνει αναφορά σε μία από τις αξιοσημείωτες και πλέον γνωστές περιπτώσεις ουμανιστή φιλόλογου-ποιητή, τον Angelo Poliziano. Ο Poliziano ασχολήθηκε, μεταξύ πολλών άλλων, και με μετακλασικούς συγγραφείς, με χαρακτηριστικές περιπτώσεις την έκδοση του ύμνου 5 του Καλλίμαχου χωρίς τονισμό, ώστε να αποφευχθούν αναχρονισμοί⁷, αλλά και τη μετάφραση σε λατινικά εξάμετρα των ραψωδιών B-E

⁴ Βλ. τα έργα του Πετράρχη *De sui ipsius et multorum ignorantia* (1367) και *Invectivae contra medicum quemdam* (1355).

⁵ Για τις απαρχές της αμφισβήτησης του Αριστοτέλη από τους ουμανιστές βλ. Bianchi, 1995, σσ. 181-222.

⁶ Βλ. Cappelli, 2013, σσ.42-43. Για τον Πετράρχη και τις βάσεις του φιλολογικού ουμανισμού βλ. Martellotti, 1974, σσ. 288-296.

⁷ Για τη φιλολογική μέθοδο του Poliziano βλ. Pirotti, 1984, σσ. 453-460. Πρβλ. Grilli, 1914, όπου δίδεται μια σαφής εικόνα των ουμανιστικών ιδεών και των φιλολογικών ενασχολήσεων των ποιητών του 15^{ου} αλλά και του 16^{ου} αι.

της *Ιλιάδας* (Viti, 2011, σσ. 43-50). Οι δύο αυτές φιλολογικές εργασίες δείχνουν με ενάργεια τις αναζητήσεις των ουμανιστών περί μιας «ορθής» φιλολογικής μεθόδου, σε μια περίοδο κατά την οποία η Φιλολογία ως επιστήμη βρισκόταν υπό διαμόρφωση. Εξάλλου, από πολύ νεαρός, ο Poliziano συνθέτει στίχους στα αρχαία ελληνικά, στα οποία αξιοποιείται ένας τεράστιος λεκτικός πλούτος και ποικίλα μέτρα (Poliziano, 2012).

Η νέα προσέγγιση της παιδείας διέφερε από τις μέχρι τότε διδακτικές προσεγγίσεις όχι μόνο γιατί η ποίηση αποτελούσε πλέον το πρωταρχικό αντικείμενο των σπουδών αλλά και επειδή η διδασκαλία της βασιζόταν, όπως και σε όλα τα άλλα αντικείμενα, στους κλασικούς συγγραφείς. Ο ενθουσιασμός για την αρχαιότητα αποτέλεσε μια καμπή που συνετέλεσε στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα σε μια νέα εποχή, οδηγώντας επίσης σε μια στροφή προς τη μελέτη των λατινικών⁸. Το ουσιώδες χαρακτηριστικό του ουμανιστή είναι η γνώση των κλασικών κειμένων εν γένει και ιδιαιτέρως της κλασικής λογοτεχνίας. Με αυτόν τον τρόπο, σταδιακά διαμορφώνεται η σημασία της λέξης *ουμανιστής*, η οποία αρχίζει να δηλώνει τους μελετητές της κλασικής λογοτεχνίας⁹.

2. Φιλολογικές και φιλοσοφικές προσεγγίσεις του Ιταλικού Ουμανισμού

Τα *studia humanitatis* και το μεγάλο βάρος που αυτά αποδίδουν στην ποίηση αποτελούν μια σπουδαία σημασία καινοτομία, της οποίας βέβαια οι απαρχές μπορούν, έως έναν βαθμό, να ανιχνευθούν στις σχολές ρητορικής του Μεσαίωνα, όπου διδασκόταν η σωστή χρήση της γραπτής και προφορικής γλώσσας και ιδιαιτέρως η *ars dictaminis*¹⁰. Άλλωστε, οι κλασικοί μελετούνταν και στον

⁸ Ενδιαφέροντα στοιχεία για τη μελέτη και τη χρήση της λατινικής βλ. Bernardi Perini, 2004.

⁹ Ο πρώτος που χρησιμοποίησε τον όρο *Ουμανισμός* για να δηλώσει την περίοδο από τα τέλη του 14^{ου} αιώνα έως τα τέλη του 15^{ου} αιώνα, η οποία χαρακτηρίστηκε από την εκ νέου ανακάλυψη του κλασικού κόσμου, ήταν, το 1859, ο Γερμανός ιστορικός Georg Voigt. Αλλά ο όρος *ουμανιστής* (*humanista*) χρονολογείται από τον 15^ο αι. και δημιουργήθηκε κατ' αναλογία με όρους όπως *artista* και *giurista*. Ο ανθρωπιστής είναι αυτός από τον οποίο καλλιεργούνταν τα *humanae litterae*, δηλαδή τα κλασικά γράμματα (λογοτεχνία, γραμματική, ρητορική, ποίηση, ιστορία, φιλοσοφία). Οι κλασικές σπουδές ορίστηκαν ως *humanae*, επειδή συνέβαλαν στη ουσιαστική διαμόρφωση του ανθρώπου. Ο όρος που χρησιμοποιούσαν οι Ρωμαίοι για να δηλώσουν την εκπαιδευτική διαδικασία ήταν *humanitas* (από το ουσιαστικό *homo*) και αναφερόταν στη μελέτη της λογοτεχνίας, της ρητορικής και της φιλοσοφίας. Σύμφωνα με τους Ρωμαίους, τα έργα των ποιητών, των θεατρικών συγγραφέων και των ιστορικών δίδασκαν στους νέους τα πάθη των ανθρώπων και τις αντιξοότητες της ανθρώπινης ζωής. Η ρητορική τους προετοίμαζε για την πολιτική ζωή, ενώ η φιλοσοφία (ιδίως η ηθική φιλοσοφία, με επίκεντρο τα ηθικά και πολιτικά προβλήματα) τους εισήγε στις υψηλότερες μορφές γνώσης (Giustiniani, 1985, σσ. 167-195).

¹⁰ Η *ars dictaminis* αφορά την τέχνη της συγγραφής επιστολών αλλά και συνδέεται ευρύτερα με τη γνώση της ρητορικής, μέσα από τη μελέτη των κλασικών, ρητορικών και όχι μόνο, κειμένων. Η *ars dictaminis* συνεχίζεται κατά την Αναγέννηση μέσα σε ένα νέο πλαίσιο, που διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό από την επανεύρεση των επιστολών του Κικέρωνα, βλ. Burton, 2007, σσ. 88-101 και Mercuri, 2007, σσ. 245-263.

Μεσαίωνα, με επίκεντρο όχι τόσο την Ιταλία βέβαια, όσο τη Γαλλία¹¹. Στην Ιταλία, όμως, διαμορφώθηκαν τελικά οι ιδιαίτερα ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη της νέας κίνησης, τόσο λόγω της ύπαρξης σε όλη τη χώρα μνημείων κλασικής τέχνης όσο και λόγω της παρουσίας χειρογράφων αγνοημένων για αιώνες στις βιβλιοθήκες των μοναστηριών. Παράλληλα, αναπτύσσονται και οι σχέσεις με τους Έλληνες λογίους, αρκετοί από τους οποίους ήδη από τα τέλη του 14^{ου} αι. εγκαθίστανται στην Ιταλία. Ειδικότερα η Σύνοδος της Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-39) υπήρξε η αφορμή για να έρθουν σε επαφή οι Ιταλοί με σημαντικούς Έλληνες λογίους, όπως ο Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός και ο Βησσαρίων¹², ενώ η οριστική εγκατάσταση των Ελλήνων αυτών στην Ιταλία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς θα δώσει νέα ώθηση στις κλασικές σπουδές¹³.

Τα αρχαία κείμενα, ελληνικά και λατινικά, αποτελούν πλέον τον «οδηγό» όλων των προσπαθειών συγκρότησης μιας θεωρητικής σκέψης σχετικά με τη λογοτεχνία. Σταδιακά οι λέξεις, η γλώσσα, τα γράμματα (*litterae*), αποκτούν αξία εξίσου μεγάλη με τα πράγματα (*res*), αφού οι λέξεις μπορούν να εκφράσουν το πνεύμα του ανθρώπου. Έτσι, η αξία του λόγου (*orationis dignitas*) δεν είναι για τους ουμανιστές κατώτερη από την αξία της γνώσης των πραγμάτων (*scientia rerum*), ενώ για πολλούς ουμανιστές, η τέχνη του λόγου είναι θεία, αντίληψη την οποία συνδέουν με τα αρχαία γραπτά, προσπαθώντας να αποτελέσουν τη θεωρητική συνέχεια των απόψεων των αρχαίων συγγραφέων, που αντιλαμβάνονται την ποίηση ως αποτέλεσμα μιας θείας έμπνευσης, μιας θεϊκής μανίας¹⁴. Είναι αξιοσημείωτο, πάντως, ότι οι ουμανιστές συγγραφείς λατινικών έργων, πέρα από το γεγονός πως ακολουθούν το πρότυπο των μεγάλων έργων της αρχαιότητας¹⁵, προσπαθούν

¹¹ Βλ. Haskins, 1957, όπου γίνονται εκτενείς αναφορές στις κλασικές σπουδές στον γαλλικό χώρο.

¹² Τον *φιλολογικό ουμανισμό* διαδέχεται ο *φιλοσοφικός ουμανισμός* (*umanesimo filosofico*), του οποίου η αρχή μπορεί να τεθεί περί το μέσον του 15^{ου} αι. με βασικό παράγοντα διαμόρφωσής του την επαφή με τους Βυζαντινούς λογίους και την εκ νέου ενασχόληση με τα πλατωνικά κείμενα.

¹³ Για τη μελέτη της συμβολής των Βυζαντινών λογίων στον Ουμανισμό και στην Αναγέννηση βλ. Wilson, 2013.

¹⁴ Η θεωρία περί θεϊκής προέλευσης της ποίησης, όπως είχε περιγραφεί από τον Πλάτωνα στους διαλόγους *Ίων* και *Φαίδρος*, έγινε ευρέως γνωστή στον ιταλικό χώρο από τις λατινικές μεταφράσεις του Marsilio Ficino στο τέλος του 15^{ου} αι. Με τον όρο *furor poeticus* ο Ficino εξηγεί με ποιον τρόπο οι θεοί εμπνέουν τους ποιητές και πώς στη συνέχεια η μανία αυτή των δημιουργών μπορεί να παρασύρει το ακροατήριο. Μάλιστα, περιγράφει την εκστατική εμπειρία που και ο ίδιος βίωσε, ακούγοντας ορφικούς ύμνους συνοδευόμενους από λύρα (Allen, 1999, σσ. 436-438). Η ίδια θεωρία (*furor poeticus*) επιδρά σημαντικά και στη γαλλική Αναγέννηση, στην ομάδα των Πλειάδων (La Pléiade): μάλιστα ο Pontus de Tyard στο *Solitaire Premier, ou Prose des Muses et de la fureur poétique* (1552) διακρίνει τα τέσσερα είδη της θεϊκής μανίας, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η ποιητική, ως δώρο των Μουσών (Castor, 1964, σσ. 26-31). Ο *poeta vates*, δηλαδή ο ποιητής προφήτης, που λαμβάνει την έμπνευση από το θείο, είναι γνωστός στην Αναγέννηση κυρίως μέσω των *Ωδών* του Οράτιου, όπου ο Λατίνος ποιητής επιλέγει να γίνει *lyricus vates* (l.1.35), ακολουθώντας τη Μούσα Πολύμνια.

¹⁵ Υπό την επίδραση των κλασικών έργων απαντώνται φιλοσοφικοί διάλογοι στα πρότυπα του Πλάτωνα, ρητορική και επιστολογραφία στα πρότυπα του Κικέρωνα, επιγράμματα υπό την επίδραση της αρχαίας επιγραμματοποιίας, ενώ παράλληλα ανθίζει ο σχολιασμός των αρχαίων έργων, κατά τα πρότυπα των γραμματικών της αρχαιότητας. Για τη λατινική γραμματεία κατά το πέρασμα από τον ύστερο Μεσαίωνα προς τον Ουμανισμό βλ. Viti, 2020-2021, σσ. 281-335.

παράλληλα να διαμορφώσουν και μια νέα λογοτεχνία, πειραματιζόμενοι σε νέα λογοτεχνικά είδη¹⁶.

Όσον αφορά την επίδραση της φιλοσοφίας, οι εκλεκτικιστές συγγραφείς έχαιραν μεγάλης εκτίμησης κατά τον Ουμανισμό¹⁷. Το γεγονός αυτό γίνεται εμφανές και στην ποιητική, όπου, για παράδειγμα, η απήχηση του Οράτιου ήταν μεγαλύτερη από του Αριστοτέλη¹⁸. Το ίδιο ισχύει και για τον Κικέρωνα και τον Βιτρούβιο. Ο τελευταίος μάλιστα φτάνει στο απόγειο της φήμης του, όταν πραγματοποιείται η έκδοση του έργου του *De architectura* κατά την περίοδο του Ουμανισμού¹⁹.

Με αφορμή το ζήτημα της μίμησης και του εκλεκτικισμού που θέτουν οι ουμανιστές, θα ήταν σημαντικό να γίνει αναφορά στις θεωρητικές απόψεις του Pietro Bembo²⁰. Ειδικότερα όσον αφορά τα ζητήματα ύφους, αξίζει να αναφερθεί πως στη «διαμάχη» που είχε με τον Pico della Mirandola, ο Bembo υποστηρίζει την αρχή της μίμησης ενός μοναδικού μοντέλου, ενάντια στον εκλεκτικισμό του Pico, που προέκυψε ως επίδραση από τον Poliziano. Ο Bembo προέκρινε την τοςκανική διάλεκτο, χρησιμοποιώντας παραδείγματα από την ποίηση του Πετράρχη και την πεζογραφία του Βοκάκιου, και όχι την πολυγλωσσία του Δάντη στην *Κωμωδία*. Έτσι, τα έργα του μπορούν να θεωρηθούν ως πρώιμο παράδειγμα του κινήματος του Πετράρχισμού στην αναγεννησιακή λογοτεχνία. Στο βιβλίο του Bembo *Prose della volgar lingua* (1525), ο Πετράρχης παρουσιάζεται ως πρότυπο σύνθεσης στίχων και μάλιστα δίνονται λεπτομερείς ερμηνευτικές προσεγγίσεις σχετικά με τις λειτουργίες της ομοιοκαταληξίας και του τονισμού. Αυτές οι λειτουργίες, κατά τον Bembo, συντελούν στο να επιτευχθεί μια ισορροπημένη σύνθεση, μέσα από την οποία ο αναγνώστης βιώνει μια ευρεία γκάμα συναισθημάτων. Είναι αξιοσημείωτο

¹⁶ Αξιοσημείωτο είναι το έργο του Poggio Bracciolini *Liber facetiarum* (1438-1452), στο οποίο ο συγγραφέας «εκλατινίζει» την παράδοση κωμικών ιστοριών σε δημόδη γλώσσα, όπως και το *Apologi Centum* (1437) του Leon Battista Alberti, που περιλαμβάνει παραμύθια ηθικοδιδασκτικού χαρακτήρα.

¹⁷ Ο Ουμανισμός, βέβαια, δέχεται κυρίως την επίδραση του φιλοσοφικού εκλεκτικισμού του ρωμαϊκού κόσμου και ιδιαιτέρως του Κικέρωνα. Στη διάδοση αυτής της φιλοσοφικής τάσης συνετέλεσαν πρωτίστως η Μέση Στοά και ο Φύλων τον Λαρισιαίος (159/158 π.Χ. – 84/83 π.Χ.), ο οποίος υπήρξε σχολάρχης της Πλατωνικής Ακαδημίας (Sextus Empiricus, *Hypotyp.* i. 220) και κατά τη διάρκεια του Α΄ Μιθριδατικού Πολέμου μετακινήθηκε από την Αθήνα στη Ρώμη. Ο Φύλων απομακρύνθηκε από τον σκεπτικισμό του Καρνεάδη και προέβαλε τον συνδυασμό διαφορετικών θεωριών στην ηθική και την πολιτική. Την τάση αυτή ακολούθησε και ο Κικέρων, που έγινε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του εκλεκτικισμού στον ρωμαϊκό κόσμο, συνδυάζοντας τον φιλοσοφικό λόγο με τη ρητορική (Για τον εκλεκτικισμό του Κικέρωνα περισσότερα βλ. Giuffrida, 1963). Μια άλλη διάσταση του εκλεκτικισμού έδωσε ο Διογένης Λαέρτιος, ο οποίος στο έργο του *Βίοι και γνώμαι των εν φιλοσοφία ευδοκιμησάντων* εργάζεται στη βάση ενός εκλεκτικισμού των πηγών. Για τις διαφορετικές πτυχές διαμόρφωσης του εκλεκτικισμού βλ. Kelley, 2001, σσ. 577-592.

¹⁸ Το έργο του Οράτιου είχε μεγάλη επίδραση στην Αναγέννηση, ιδιαιτέρως αφού πραγματοποιήθηκε η editio princeps το 1471-72, ενώ κατά τον 15^ο αι. περί τα 400 διαφορετικά χειρόγραφα των έργων του κυκλοφορούν στη Δύση βλ. Friis-Jensen, 2007, σσ. 291-304.

¹⁹ Ιδιαιτέρως για τον Βιτρούβιο αξίζει να σημειωθεί πως το θεωρητικό έργο του περί αρχιτεκτονικής υπήρξε ένα από τα πιο επιδραστικά κατά την περίοδο του Ουμανισμού και της Αναγέννησης. Η editio princeps πραγματοποιήθηκε από τον τυπογράφο Eucharius Silber στη Ρώμη μεταξύ 1486 και 1487, ενώ το κείμενο επιμελήθηκε ο Fra Giovanni Sulpizio da Veroli. Ήδη όμως στη χειρόγραφη παράδοση ο Βιτρούβιος γνωρίζει μια μεγάλη διάδοση (βλ. Reynolds, 1983, σσ. 441-442).

²⁰ Για τον Bembo ως θεωρητικό της λογοτεχνίας βλ. McLaughlin, 1996, σσ. 249-274.

πως οι «κανόνες» της ποιητικής σύνθεσης που διατυπώθηκαν στο προαναφερθέν έργο του Bembo υπήρξαν καθοριστικοί για την ανάπτυξη των τεχνικών μουσικής σύνθεσης του μαγριδαλίου κατά τον 16^ο αιώνα. Για παράδειγμα, ο συνθέτης Adrian Willaert, στο βιβλίο του *Musica nova* (1568) καταγράφει συνθέσεις που βασίστηκαν στις γλωσσικές θεωρίες του Bembo.

Έτσι, ο Ουμανισμός περνά μέσα σε λίγα χρόνια από διαφορετικές φάσεις εξέλιξης:

- 1) Η φάση της «ανακάλυψης» στο πρώτο μισό του 15^{ου} αι.: Τα κλασικά κείμενα ανακαλύπτονται χάρη στο έργο πολλών ακάματων μελετητών, όπως ο Leonardo Bruni και ο Francesco Filelfo. Μάλιστα στα χρόνια 1420-25 έχουμε την ακμή αυτής της προσπάθειας και τη στροφή προς τη θεωρία της λογοτεχνίας και της μετάφρασης²¹.
- 2) Η φάση της πολιτιστικής οργάνωσης και των μεταφράσεων στο μέσο του 15^{ου} αι.: Ιδρύονται βιβλιοθήκες και μεταφράζονται πολλοί Έλληνες συγγραφείς, με επίκεντρο την αυλή του Cosimo de' Medici, του Πάπα Niccolo V και του Alfonso V di Napoli. Πιο γνωστοί ουμανιστές αυτής της περιόδου είναι οι Lorenzo Valla και Leon Battista Alberti²² (Morrás, 2000). Σε αυτή τη φάση σημαντική δράση αναπτύσσουν οι Έλληνες λόγιοι, όπως ο Βησσαρίων²³.
- 3) Η ακαδημαϊκή φάση στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αι.: Δημιουργούνται οργανωμένες ομάδες ουμανιστών, με γνωστότερη την Πλατωνική Ακαδημία της Φλωρεντίας (Accademia platonica fiorentina), που ιδρύεται περί το 1463 υπό την προστασία της οικογένειας των Μεδίκων. Στην Ακαδημία αυτή δραστηριοποιήθηκαν σπουδαίοι λόγιοι, όπως οι Marsilio Ficino, Cristoforo Landino, Giovanni Pico della Mirandola, Angelo Poliziano. Πολλές ακόμη Ακαδημίες οργανώθηκαν και παρουσίασαν σημαντική δράση στη Ρώμη, τη Βενετία και τη Νάπολη²⁴. Η τυπογραφία βοηθά την εργασία των ουμανιστών και οι γνώσεις τους διαδίδονται σε ευρύτερο κοινό.

²¹ Ιδιαίτερος ο Bruni ασχολήθηκε με το ζήτημα της μετάφρασης, βλ. Bruni, Leonardo, *Sulla perfetta traduzione*, a cura di P. Viti, Napoli, Liguori, 2004· Marassi, 2009, σσ. 123-141· Bertì, 2004-2005, σσ. 197-224. Τα έργα του Φιλέλφου, από την άλλη, αποτελούν μια απεικόνιση των τρόπων με τους οποίους οι ουμανιστές του Quattrocento αντιμετώπισαν την επιστροφή της ελληνικής κληρονομιάς στη Δύση. Ο ίδιος ο Φιλέλφος έφερε πολυάριθμα χειρόγραφα αρχαίων ελληνικών φιλοσοφικών κειμένων από το Βυζάντιο στην Ιταλία και μάλιστα ήταν από τους πρώτους που ενσωμάτωσε αυτά τα κείμενα στα γραπτά του. Έχοντας μια άρτια γνώση της ελληνικής γλώσσας, ενεπλάκη σε πολεμικές που αφορούσαν ζητήματα γλώσσας και ορολογίας, εκφράζοντας με έναν πρώιμο τρόπο έναν θεωρητικό στοχασμό περί της κειμενικής μελέτης (Περισσότερα βλ. De Keyser, 2022).

²² Βλ. Morrás, 2000.

²³ Για τη δράση του Βησσαρίωνα στον ιταλικό χώρο βλ. Moliler, 1923.

²⁴ Για την Πλατωνική Ακαδημία βλ. Kristeller, 1961, σσ. 147-159. Στη Νάπολη ξεχωρίζει η Accademia Pontaniana (αρχικά επωνομαζόμενη Antoniana) που ιδρύθηκε το 1458, με ρίζες όμως που ανάγονται στα 1443 (για τις απαρχές αυτής της ακαδημίας βλ. https://www.accademiapontaniana.it/wp-content/uploads/2021/02/annuario_pontaniana2021.pdf, σ. 7, τελευταία πρόσβαση: 30/12/2024). Αξίζει να αναφερθεί, όσον αφορά την ίδια αυτή περίοδο, η Ακαδημία του Pomponio Leto (1460) στη Ρώμη. Για τις ακαδημίες στη Ρώμη βλ. Bianca, 2006, σσ. 47-59. Στη Βενετία, φτάνοντας στα 1494, ξεχωρίζει η Accademia Aldina, στον κύκλο του Aldo Manuzio (βλ. Pagliaroli, 2009/10, σσ. 175-187).

- 4) Η τελευταία φάση στο τέλος του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αι.: Σημαντικός είναι ο πνευματικός κύκλος που δραστηριοποιείται στην αυλή του Πάπα Leone X²⁵. Τα υφολογικά προβλήματα αποκτούν μια αποφασιστική σημασία, με εξέχουσα μορφή τον Pietro Bembo²⁶.

Μέσα από αυτές τις φάσεις του Ουμανισμού και τη διάχυση των ιδεών των ουμανιστών λογίων μέσω των θεμελιωδών τους έργων, οι ουμανιστικές σπουδές μεταφέρονται πέρα από τις Άλπεις, όπου αποκτούν μια νέα άνθιση επιδρώντας σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο.

3. Ο στοχασμός περί της λειτουργίας της ποίησης μέσα στο νέο ουμανιστικό κοσμοείδωλο

Όπως αναφέραμε, οι ουμανιστές ήταν φιλόλογοι και λογοτέχνες, αλλά συνήθως δεν ήταν φιλόσοφοι, αφού η εκπαίδευσή τους περιλάμβανε τη γραμματική, τη ρητορική και την ποίηση, όχι όμως τη φιλοσοφία. Παρ' όλα αυτά, ασχολήθηκαν με την ηθική φιλοσοφία, τη στιγμή που οι φιλόσοφοι της εποχής δεν ενδιαφέρθηκαν για αυτήν. Κάποιοι, πάντως, ουμανιστές, όπως ο Pico della Mirandola και ο Marsilio Ficino, είχαν φιλοσοφική παιδεία και συνετέλεσαν στη διάδοση της αρχαίας φιλοσοφίας στην Αναγέννηση: και πάλι όμως ανάμεσα σε αυτούς τους ουμανιστές και στους φιλοσόφους που δίδασκαν στα πανεπιστήμια υπήρχε μια μεγάλη απόσταση, εφόσον στα ιταλικά πανεπιστήμια συνέχιζε να κυριαρχεί ο Αριστοτελισμός. Σε κάθε περίπτωση, οι φιλόσοφοι-ουμανιστές που δρούσαν εκτός των πανεπιστημίων συνδέονταν πάντοτε στενά με λογοτέχνες, ζωγράφους και γλύπτες, προσπαθώντας να δομήσουν τη νέα κοσμοαντίληψη που ανάτελλε με το αναγεννησιακό ιδεώδες του καθολικού ανθρώπου.

Οι ουμανιστές, με ελάχιστες εξαιρέσεις²⁷, δεν καλλιεργούσαν με τρόπο συστηματικό την αισθητική, αφού δεν έγραφαν μελέτες αισθητικής, θεωρίας της τέχνης ή ποιητικής. Παρ' όλα αυτά, οι έρευνες και τα γραπτά τους πραγματευόταν συνεχώς αυτά τα θέματα και εκεί αναδεικνύονται οι απόψεις και η οπτική τους. Στην πραγματικότητα, οι ουμανιστές δεν επεξεργάστηκαν νέες ιδέες, αλλά η συνεισφορά τους στην αισθητική είναι σημαντική, εφόσον πολλές ιδέες που προέρχονταν από αρχαίους συγγραφείς, όπως ο Κικέρωνας και ο Οράτιος, ανανεώθηκαν και απέκτησαν ιδιαίτερη απήχηση. Φυσικά, υπήρχαν διαφορές στον τρόπο με τον οποίο οι διάφοροι ουμανιστές αντιλαμβάνονταν την έννοια του

²⁵ Για τον ρόλο της αυλής του Leone X στην πνευματική διαμόρφωση των ετών εκείνων βλ. Ferrajoli, 1910.

²⁶ Για τη σχέση του Pietro Bembo με τον πάπα Leone X βλ. Marcozzi, 2016, σσ. 553-564.

²⁷ Μία από τις σημαντικότερες εξαιρέσεις αποτελεί ο Leon Alberti, συστηματικός μελετητής και θεωρητικός της τέχνης, ενώ μια σοβαρή συγκρότηση περί αισθητικής μπορεί να ανιχνευθεί και σε ποικίλα έργα του Marsilio Ficino. Για τις αισθητικές θέσεις του Ficino βλ. Kuczyńska, 2018, 1, σσ. 61-76.

ωραίου. Παρ' όλα αυτά μπορούμε να βρούμε ένα κοινό νήμα ανάμεσα σε όλους. Έτσι, ο Agnolo Firenzuola κρίνει την ομορφιά ως το πιο τέλειο από όλα τα δώρα που ο Θεός έδωσε στον άνθρωπο (Firenzuola, 1977, σ. 725), ενώ σύμφωνα με τον Pico della Mirandola ακόμη και η δημιουργία του ανθρώπου από το θείο είναι συνδεδεμένη με την πρόθεση του τελευταίου να υπάρξει ένα ον που να μπορεί να θαυμάζει την ομορφιά του κόσμου²⁸.

Στην ουμανιστική σκέψη, όπως ήδη ειπώθηκε, η ποίηση έχει μια εξέχουσα θέση, πράγμα λογικό εφόσον οι περισσότεροι ουμανιστές ήταν ποιητές. Και φυσικά, για τους ουμανιστές η ποίηση κυβερνάται από αρχές και κανόνες, με στόχο την απόλυτη αρμονία. Συγχρόνως όμως, αυτή η γνώση των αρχών που διέπουν την ποίηση, συνυπάρχει σε πολλούς ουμανιστές με την πεποίθηση πως πηγή της ποίησης είναι η έμπνευση και η μανία (*furor poeticus*) και πως ο ποιητής είναι προφήτης (*vates*): αυτή η θέση υποστηρίχθηκε, φυσικά, από τους πλατωνικούς ουμανιστές, όπως οι Marsilio Ficino και Cristoforo Landino.

Οι σκοποί της ποίησης και ευρύτερα της τέχνης, για τους ουμανιστές, ποικίλλουν. Υπό την επίδραση του Οράτιου, οι ουμανιστές βρίσκουν το «τέλος» της ποίησης στην πρόκληση ευχαρίστησης²⁹. Σύμφωνα με τον Lorenzo Valla, όπως κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, έτσι και η ποίηση χρησιμεύει ουσιαστικά για την ευχαρίστηση του ανθρώπου (De Panizza Lorch, 1985). Από αυτήν αντλεί την αξία της, περισσότερο από κάθε άλλη ηθική αρχή. Η ποίηση πρέπει να εμπνέει συναισθήματα και, παρά τις επινοήσεις που συγκροτούν το περιεχόμενό τους, φέρει μέσα της μια ιδιαίτερη αλήθεια (Monaco, 2020-21, σσ. 215-237). Η μίμηση (*imitatio*) είναι το θεμέλιο κάθε μορφής τέχνης, σύμφωνα με τη θέση που ήταν γνωστή από την αρχαιότητα. Κι όμως η ουμανιστική εκδοχή αυτής της θέσης εμπειρείχε έναν βαθμό νεωτερικότητας, αφού στην Αναγέννηση η μίμηση παίρνει μια νέα σημασία: δεν πρόκειται πια για τη μίμηση της φύσης τόσο, όσο για τη μίμηση των τέλειων μορφών, δηλαδή των αρχαίων μορφών. Πράγματι, υπό την επίδραση του πλατωνισμού, η μίμηση της φύσης γίνεται ένα στοιχείο δευτερευούσης σημασίας³⁰.

Το γεγονός ότι αυτού του είδους η μίμηση έγινε ο σκοπός της τέχνης και ιδιαίτερος της ποίησης κάνει τον Lorenzo Valla να βλέπει τους κλασικούς συγγραφείς ως «νόμο» για τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να δημιουργούν οι σύγχρονοί του, ενώ άλλοι ουμανιστές, όπως ο Pico, ερμηνεύουν πιο ελεύθερα την έννοια της μίμησης: σύμφωνα με τον δικό τους ορισμό, η μίμηση συνίσταται στο να εφαρμόσει κανείς στα γραπτά του όχι τις συγκεκριμένες φόρμες, αλλά το γενικότερο ύφος των μεγάλων συγγραφέων του παρελθόντος. Για να κατανοηθεί καλύτερα η ουμανιστική έννοια της μίμησης θα πρέπει να ιδωθεί συγχρόνως με την

²⁸ Βλ. το έργο του Pico della Mirandola, *Oratio de hominis dignitate*, το οποίο έχει θεωρηθεί το «μανιφέστο της Αναγέννησης» και συντέθηκε το 1486.

²⁹ Για τον *edonismo oraziano* και τον τρόπο με τον οποίο επιδρά στον Ουμανισμό βλ. Paratore, 1993, σσ. 7-23 και Iurilli, 1996, σσ. 147-158

³⁰ Για τις ουμανιστικές ιδέες περί της μίμησης και τη σχέση με τους κλασικούς βλ. Coppini, 1989, σσ. 269-285.

έννοια της επιλογής: ο ποιητής, δηλαδή, πρέπει να επιλέγει από το παρελθόν αυτό που είναι τέλειο και μόνο αυτό να μιμείται. Αυτή είναι μια θέση που ανέπτυξε πρωτίστως ο Pietro Bembo.

Τελικά, στο πλαίσιο του Ουμανισμού διαμορφώνονται δύο σημαντικά ρεύματα σκέψης σχετικά με την ποίηση και την τέχνη ευρύτερα: το πλατωνικό και το «ηδονιστικό», όπως θα μπορούσε να ονομαστεί. Το μεγαλύτερο μέρος των ουμανιστών, όπως οι Ficino, Pico, Landino, ακολουθούν την πλατωνική ιδέα της θείας έμπνευσης και της μανίας. Οι υπόλοιποι, με βασικό εκπρόσωπο τον Lorenzo Valla, ακολουθούν μια πιο «ματεριαλιστική γραμμή», που σχετίζει την τέχνη με την πρόκληση ευχαρίστησης στον αποδέκτη.

Συμπεράσματα

Συμπερασματικά, λοιπόν, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Ουμανισμός χαρακτηρίζεται από μια πολυφωνία ως προς τον τρόπο με τον οποίο οι λόγιοι και οι ποιητές αντιλαμβάνονται θεωρητικά τη λογοτεχνία, ενώ ακόμη και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες οι θέσεις που διατυπώνονται παρουσιάζουν διακριτές διαφορές, υπάρχουν σημεία συγκλίσεων. Οι συγκλίσεις αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στην εκ νέου πρόσληψη των κλασικών κειμένων, με σημεία καινοτομιών και με μια τάση συγκρίκωσης διαφορετικών στοιχείων.

Το σίγουρο πάντως είναι ότι οι απόψεις και οι αναζητήσεις των ουμανιστών δεν βρήκαν στην εποχή τους μια ευρύτερη κοινωνική απήχηση –ούτε επικράτησαν μεταξύ των πανεπιστημιακών καθηγητών–, με αποτέλεσμα να αποκτήσουν σημαντική διάδοση κυρίως στη Φλωρεντία και, σε μικρότερο βαθμό, στη Ρώμη και τη Βενετία. Μέσα από τη δράση όμως των ουμανιστών λογίων, δημιουργούνται οι πυρήνες που θα φέρουν την καλλιτεχνική επανάσταση της Αναγέννησης, η οποία συγκροτήθηκε από την εφαρμογή των θεωρητικών θέσεων περί τέχνης που γεννήθηκαν κατά τον Ουμανισμό.

Βιβλιογραφία

Abelson, P. (1965) *The Seven Liberal Arts. A Study in Mediæval Culture*, New York: Russell & Russell.

Allen, M. J. B. (1999) “Renaissance Neoplatonism”, στο *The Cambridge History of Literary Criticism. Vol III: The Renaissance*. Glyn P. Norton (ed.), Cambridge U, pp. 436-438.

Bernardi Perini, G. (a cura di) (2004) *Il latino nell'età dell'Umanesimo*, Atti del Convegno (Mantova, 26-27 ottobre 2001), , Accademia Nazionale Virgiliana di Scienze Lettere e Arti, Miscellanea, vol. 12.

Berti, E. (2004-2005) *Leonardo Bruni traduttore, Moderni e antichi*, II-III, pp. 197-224.

Bianca, C. (2011) “Le accademie a Roma nel Quattrocento”, *On Renaissance Academies*, Proceedings of the international conference “From the Roman Academy to the Danish Academy in Rome. Dall'Accademia Romana all'Accademia di Danimarca a Roma”, The Danish Academy in Rome, 11-13 October 2006, Edited by Marianne Pade, Edizioni Quasar, pp. 47-59.

Bianchi, L. (1995) “Una caduta senza declino? Considerazioni sulla crisi dell'Aristotelismo fra Rinascimento ed età moderna”, στο *Aristotelica et Lulliana. Magistro doctissimo Charles H. Lohr septuagesimum annum feliciter agenti dedicata*, ediderunt Fernando Dominguez et al., Steenbrugis, in Abbatia S. Petri, den Haag, Nijhoff, pp. 181-222.

Bruni, L. (2004) *Sulla perfetta traduzione*, a cura di P. Viti, Napoli, Liguori.

Burton, G. (2007) “From Ars dictaminis to Ars conscribendis epistolis: Renaissance Letter-Writing Manuals in the Context of Humanism”, στο *Letter-writing manuals and instruction from antiquity to the present: historical and bibliographic studies*, Carol Poster & Linda C. Mitchell, Columbia, S.C.: University of South Carolina Press, pp. 88-101.

Cappelli, G. (2013) *L'Umanesimo italiano da Petrarca a Valla*, Roma, Carocci editore, pp. 42-43.

Castor, G. (1964) *Pléiade Poetics: A Study in Sixteenth-Century Thought and Terminology*, Cambridge University Press, pp. 26-31.

Coppini, D. (1989) “Gli umanisti e i classici: imitazione coatta e rifiuto dell'imitazione”, *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa*, Classe di Lettere e Filosofia, Serie III, Vol. 19, No. 1, pp. 269-285.

De Keyser, J. (2022) “Filelfo, Francesco”, στο Sgarbi, M. (ed.) *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, Springer, pp. 1237–1242

De Panizza Lorch, M. (1985) *A defense of life: Lorenzo Valla's theory of pleasure*, München.

Ferrajoli, A. (1910) *Il ruolo della Corte di Leone X. Prelati domestici. Pietro Bembo*, Roma, Archivio della R. Società romana di Storia patria.

Firenzuola, A. (1977) *Opere*, a cura di D. Maestri, Torino, UTET.

- Fogelmark, S. (2015) *The Kallierges Pindar. A Study in Renaissance Greek Scholarship and Printing*, 2 τόμοι, Cologne: Dinter.
- Friis-Jensen, K. (2007) "Horace in the Middle Ages", στο *The Cambridge Companion to Horace*, Harrison, Stephen (ed.), Cambridge University Press, pp. 291-304.
- Giuffrida, P. (1963) *Ricerche sull'ecllettismo ciceroniano: dalle lezioni dell'anno accademico 1962-63* (a cura di Felicita Portalupi), Torino: G. Giappichelli.
- Giustiniani, V. (1985) "Homo, Humanus e i significati dell'umanesimo", *Giornale di storia delle idee*, 46, vol.2, pp. 167-195.
- Grilli, L. (a cura e con introd. di) (1914), *Poeti umanisti maggiori*, Città di Castello.
- Haskins, C. H. (1957) *The Renaissance of the Twelfth Century*, New York: Meridian.
- Iurilli, A. (1996) "Il 'corpus' oraziano fra editoria e scuole umanistiche nei secoli XV e XVI", *International Journal of the Classical Tradition*, Vol. 3, No. 2, pp. 147-158.
- Kelley, D.R. (2001) "Eclecticism and the History of Ideas", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 62, No. 4, pp. 577-592.
- Kohl, B.G. (1992) "The changing concept of the 'studia humanitatis' in the early Renaissance", *Renaissance Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 185-209.
- Kristeller, P.O. (1961) "The Platonic Academy of Florence", *Renaissance News*, 14 (3), pp. 147-159.
- Kuczyńska, A. (2018) "The position of aesthetics in the early renaissance and the philosophy of Marsilio Ficino", *Dialogue and Universalism*, 1, pp. 61-76
- Marassi, M. (2009) *Leonardo Bruni e la teoria della traduzione*, *Studi Umanistici Piceni*, XXIX, pp. 123-141
- Marcozzi, L. (2016) "Pietro Bembo nella Roma di Leone X: diplomazia, epistolografia e letteratura alla corte del papa Medici", στο F. Cantatore et al. (a cura di), *Leone X. Finanza, mecenatismo, cultura*, Roma: Roma nel Rinascimento, pp. 553-564.
- Martellotti, G. (1974) "Alcuni aspetti della filologia del Petrarca", *Lettere Italiane*, Vol. 26, No. 3, pp. 288-296.
- McLaughlin, M. L. (1996) *Literary Imitation in the Italian Renaissance: The Theory and Practice of Literary Imitation in Italy from Dante to Bembo*, Clarendon Press, pp. 249-274.

Mercuri, S. (2007) “A scuola di latino nel Quattrocento: l’esercizio del ‘componere epistolas’ (tre esempi inediti)”, in *Interpres*, XXVI, pp. 245-263.

Moliler, L. (1923) *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, I, Darstellung, Paderborn.

Monaco, B. (2020-21) “‘Poematis genus ambigui’, I concetti di veritas, fictio e visio fra Petrarca e Boccaccio”, *Mediaevalia. Textos e estudos*, 39-40, pp. 215-237.

Morrás, M. (ed.) (2000) *Manifiestos del humanismo (Petrarca, Bruni, Valla, Pico della Mirandola, Alberti)*, Barcelona: Península.

Pagliaroli, S. (2009-10) “L’‘Accademia Aldina’”, *Incontri Triestini di Filologia Classica*, 9, pp. 175-187.

Paratore, E. (1993) “La spiritualità oraziana”, *Rivista di cultura classica e medioevale*, Vol. 35, No. 1, pp. 7-23.

Pirotti, U. (1984) “Poliziano e l’Umanesimo della parola”, *Italianistica: Rivista di letteratura italiana*, Vol. 13, No. 3, pp. 453-460.

Poliziano, A. (2012) *Prose Volgari Inedite E Poesie Latine E Greche Edite E Inedite*, Isidoro Del Lungo (a cura di), Nabu Press.

Reynolds, L.D. (1983) *Texts and Transmission, A Survey of the Latin Classics*, Oxford U.P., pp. 441-442.

Viti, P. (2020-2021) “Il Latino tra Medioevo e Umanesimo”, *Rudiae. Ricerche sul mondo classico*, N. 6-7 n.s. pp. 281-335.

Viti, P. (2011) “Il Poliziano traduttore”, *Humanistica: an international journal of early Renaissance studies*, VI, 1, pp. 43-50.

Wilson, N.G. (2013) *Scholars of Byzantium*, Medieval Academy of America.